

*EVREITATEA TIMIȘOAREI.
SINAGOGI, RABINI ȘI INSTITUȚIA RABINATULUI*

Istoria evreilor din Timișoara este una fascinantă. Cunoașterea ei contribuie la mai bună înțelegere a înclinațiilor locuitorilor orașului pentru meșteșuguri, industrie și comerț, la aprecierea importanței culturilor juridică și medicală și la descoperirea rolului jucat de normele civismului în emanciparea socială și în formarea culturii politice. E vorba de o istorie ce trimite la bogăția de valori moștenite, între care amintesc: diversitatea vieții spirituale; comunicarea plurilingvă; interferențele în beneficiul personalității umane; creațiile muzicale, teatrale și artistice. În fapt, printr-o asemenea istorie putem proba particularitatea codului cultural al Timișoarei, una în care evreii au știut să-și joace rolul de contributori pentru binele e obște. Grație asimilării setului de valori iluminist, evreii Timișoarei au învățat foarte devreme să participe la viața publică, să iasă din constrângerile comunitare, să contribuie la dezvoltarea orașului în diverse domenii de activitate. Ca o urbe cu o cultură mai pragmatică decât altele ale zonei Europei Est-Centrale, Timișoara i-a adoptat, găsind că este binevenită articularea întemeiată pe coabitarea mai multor grupuri religioase, gândirea novatoare și emanciparea socială prin întâlnirea culturilor¹.

Originile evreilor timișoreni

Evreii s-au așezat aici începând cu secolul al XVII-lea². Documentele din jurul anilor 1700 întăresc această observație, ele atestând existența în oraș atât a evreilor sepharadimi (spanioli), cât și a evreilor ashkenazimi (germani). Conte Paolo Wallis, numit comandantul cetății de către Eugeniu de Savoia, amintește că la 1716 populația număra 466 de suflete de sârbi, 35 de armeni și 144 de evrei. În anul următor, autoritățile habsburgice invită alți evrei la Timișoara, scopul fiind refacerea economică a orașului și a regiunii în urma războaielor austro-turce. Treptat, aceștia vor forma cea dintâi comunitate evreo-germană. De exemplu, imediat după ocuparea cetății, în anul 1717, administrația militară provincială încheie un contract pe șase ani cu frații Abraham, Iacob și Moses Köppisch, autorizându-i să înființeze o

¹ Pentru izvoarele documentare și bibliografice a se vedea Victor Neumann, *Istoria evreilor din Banat. O mărturie a multi-și interculturalității Europei Central-Orientale*, Editura Atlas, București, 1999; cf. și ediția engleză: *The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays*, Bucharest University Press, 2006.

² Epitaful de pe un vechi mormânt din cimitirul evreiesc din Timișoara datează din anul 1636. Pentru unicitatea și vechimea sa, voi reproduce textul de pe piatra tombală: "Vai au fost depuse rămășițele bărbatului de seamă eruditul Asriel Assael originar din Salonic, Dumnezeu să întărească (orașul), (odihnească-se) în rai sufletul său...". Cine a fost acest Asriel Assael? După toate probabilitățile ar fi fost descendentul unui chirurg, un fel de doctor minune. Observația se bazează pe originea ebraică a a numelui Assael ("E făcut de Dumnezeu"). După nume e vorba de o apartenență sepharadă, cu alte cuvinte, cei dintâi evrei ai Timișoarei au fost de origine spaniolă și proveneau din orașele sud-dunărene unde trăiau încă în secolul al XVI-lea se constituiseră puternice comunități. Documentele din jurul anilor 1700 întăresc această observație, ele atestând existența în oraș atât a evreilor spanioli, cât și a evreilor germani. Conte Paolo Wallis, numit comandantul cetății de către Eugeniu de Savoia, amintește că la 1716 populația număra 466 de suflete de sârbi, 35 de armeni și 144 de evrei.

fabrică de bere. Și tot lor, pentru 300 de florini anual, le acordă dreptul de a lua în arendă moara cu apă. Începînd cu anul 1726, fabricarea berii și a palincii a fost arendată evreilor Menczer Farkas și Schlesinger Levy. Familiile nou sosite proveneau de la Pressburg (Bratislava), din Moravia, Cehia și Ungaria. Dintr-o conscripție redactată la 28 ianuarie 1739 rezultă componența foarte variată a comunității din Timișoara, din care s-au format cele două obști (comunități), sepharadim și ashkenazim. Evreii spanioli veneau de la Belgrad, Ragusa, Sarajevo, Vîrșeș, Nicopole, adică, din teritoriile aflate sub stăpînire turcă, în vreme ce evreii germani veneau de la Buda, Viena, Pressburg, Szeged, adică, din regiunile ocupate de Habsburgi³.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Timișoara a fost o urbe ce avea parte de o guvernare proprie – guvernatorul era numit de administrația de la Viena, regiunea fiind în proprietatea împărăției - și de contribuțiile economice ale unei societăți multiculturale și multiconfesionale. Alături de populațiile română și sîrbă, coabitau grupuri lingvistice colonizate de Habsburgi pe tot parcursul epocii luminilor: germani, maghiari, slovaci, bulgari, italieni, francezi¹. Evreii din Banat au fost contributori și beneficiari ai pluralității sociale, lingvistice și culturale. Aplecarea lor spre cunoașterea limbilor le-a fost adesea de un real folos. Purtători inconfundabili ai propriului cult religios, ei au fost totodată mijlocitori între două sau mai multe tradiții. În secolul al XVIII-lea vorbeau ebraica și idișul, dar își însușiseră și limba germană sub influența dublului proces de emancipare: interior, provocat de învățați precum Moses Mendelssohn și de mișcarea Haskala, exterior, stimulat de iluminismul statal austriac. În secolul următor aveau să devină și vorbitori de limbă maghiară, fără a pierde acumulările predecesorilor lor. Evoluția politică central-est europeană în secolul al XX-lea, integrarea Timișoarei în România Mare în 1919 a făcut posibilă familiarizarea cu limba română, evreii orașului devenind și vorbitori de română.

Sinagogi, rabini și instituția rabinatului la Timișoara

Pentru că identitatea evreiască este legată mai ales de cultul religios, de existența sinagogilor și de prestațiile rabinice, voi încerca să aduc cîteva informații relevante și, în temeiul lor, să semnalez cîteva idei ce merită reținute atunci cînd ne referim la acest fragment al universului uman care populează Timișoara. Cel dintîi loc de rugăciune al evreilor sepharazi (spanioli) și ashkenazi (germani) se afla într-o încăpere boltită de sub Poarta Eugeniu de Savoia. El a funcționat ca atare între anii 1724-1754 și 1755-1762. Această favoare – se știe că imperialii nu admiteau construirea sinagogilor în interiorul cetăților – se datorase intervenției baronului Diego d'Aquilar (Mozes Lopez Perera), administratorul și intendentul

³ Conscripția din 1739 mai arată că în oraș trăiau 31 de familii de evrei germani (ashkenazi) cu 139 de suflete și 15 familii de evrei spanioli (sepharazi), cu 81 de suflete. Dintr-un rescript al curții imperiale din 1743 rezultă că în Banat locuiau 84 de familii de evrei. La 1776, cu ocazia elaborării Ordonanței privitoare la evrei (*Judenordnung*), numărul oficial admis era de 49. Din varii pricini economice, dar și ca urmare a toleranței locale, condițiile prevăzute de *Judenordnung* nu au fost decît arareori respectate.

general al monopolului de tutun al Casei de Habsburg, protector și mecena al evreilor sepharazi din Timișoara. La 1760, s-a semnat un document pentru construirea a două sinagogi. Conducătorii evreimii de atunci, Mayer Amigo, David Teutesak și Salamon Politzer, reprezentanți ai ambelor comunități locale, au încheiat un contract cu doi antreprenori, maistrul constructor Christian Altinger și maistrul zidar Gregory Iacob, spre a fi ridicate lăcașurile de cult. Potrivit unei descrieri târzii ce ne-a parvenit prin intermediul rabinului Iacob Singer, clădirile fuseseră situate în apropierea Porții Eugeniu de Savoia, la intrarea în cartierul evreiesc: *Judenhof/Judenviertel/Judenquartal*⁴. Văzute din stradă, clădirile erau identice. În interior, cele două sinagogi se deosebeau între ele. Sinagoga sepharadă avea bănci de jur împrejurul peretelui, pe 3-4 rânduri. Pereții erau lucrați în frescă cu motive florale, inscripții religioase în ebraică și pe ei erau pictate scene ceremoniale. Obiectele de cult erau ornamentate.

Centrul sau cartierul evreiesc din Timișoara-Cetate mai cuprindea o școală (heder), birourile ambelor comunități și ale Confreriei sacre, măcelăria și un restaurant ritual, locuința rabinului ashkenaz și aceea a hahamului sepharad. Sinagogile au fost parțial deschise în anul 1764, în vremea în care Wolf Iacob devenise rabin de Timișoara. Fusesse unul dintre cei mai importanți susținători ai proiectului de ridicare a sinagogilor. Originar din Cracovia, el a fost și prim-rabinul Timișoarei, mai apoi, Landesrabbiner-ul Transilvaniei. Alți rabini care au slujit în cele două sinagogi la sfârșitul secolului al XVIII-lea: Eliezer Lipman b. Benjamin, rabinul comunității sepharade din cartierul Fabric; Jochanan ben Isac, fost șef rabin la Alba Iulia, devenit în anul 1770 rabinul ashkenazilor din Timișoara; Hirschl Levy, care a studiat la Praga cu faimosul rabin Ezekiel Landau și care, la rîndul său, trecea drept un faimos cărturar al zonei; cel mai cunoscut și mai controversat rabin din regiunile Europei Centrale și de Est din perioada la care ne referim, Chorin Aron, a cărui activitate este legată de comunitățile evreiești din Arad și Timișoara și care a păstorit evreii regiunii între anii 1789-1844.

Pentru evreii din Timișoara, religia a fost întotdeauna o referință, dar nu una tinzînd spre forme de expresie absolută. Așa se și explică faptul că reforma religioasă are în persoana rabinului Chorin Aron un reprezentant mult agreat. Spirit deschis, cooperant, Chorin Aron a fost un mare ebraist, un exeget al textelor sacre, un gînditor original al timpului său și un inițiator al punților de legătură dintre mai multe religii, limbi și culturi. El cultivase ideea generoasă de acceptare a unei realități în absența căreia nu putea fi vorba de integrare în lumea modernă⁵. Procesul este spectaculos în Timișoara și în întreg Banatul, în sensul că are drept rezultat o implicare pe scară largă a evreimii în societate, economie și în viața

⁴ Este vorba de perimetrul desenat de străzile astăzi cunoscute sub numele Mărășești, V.Alecsandri, E. Ungureanu, Gheorghe Lazăr și delimitat de piețele Libertății, Unirii, Mărăști și 700.

⁵ Interpretările privind acest capitol al istoriei naționale românești și al istoriei central-sud-est europene pot fi urmărite în cartea mea, *Tentația lui Homo Europaeus*, ediția a III-a, Polirom, 2006.

academic-profesională. Numărul mare de sinagogi neologe ridicate pe parcursul secolului al XIX-lea⁶ indică o continuitate a cultului, dar și preocuparea pentru integrare spirituală, culturală, socială. Evreii bănățeni au văzut lucrurile în funcție de societatea în mijlocul căreia trăiau și acesta a fost unul din meritele lor incontestabile. De aici încolo au fost posibile: deschiderea unui mare centru rabinic la Timișoara în a doua jumătate a secolului al XIX-lea; cooperarea cu alte culte religioase; afirmarea valorilor proprii dar și universal umane în varii domenii de activitate.

Există multe motive pentru care se cuvine să acordăm atenție rabinatului de Timișoara. Dincolo de faptul că, indiferent de loc, viața religioasă dobândește o notă distinctă prin prestația unui rabin, Timișoara a avut parte de o evoluție absolut remarcabilă în acest domeniu. De fapt, capitala Banatului probase o dată în plus că afirmarea burgheziei locale nu numai că nu fusese contrară vieții spirituale, dar o stimulase într-un fel admirabil. De la deja invocatul Chorin Aron și pînă la Immanuel Löw - figură celebră a lumii iudaice central europene (timp de șase ani venise de la Szeged spre a păstori comunitățile evreiești locale) - Timișoara și Banatul avuseseră parte de o atenție specială pentru viața culturală evreiască. În anul 1865, grație proiectului conceput de arhitectul vienez Carl Schuman, s-a deschis templul neolog din Timișoara-Cetate. În anul 1872, cu ocazia vizitei împăratului Franz Josef la Timișoara, are loc cea de-a doua inaugurare a acestui templu. O placă aflată în partea stîngă a intrării a fost dezvelită în acea ocazie și ea consemnează:

“Cu ocazia preamăritei sale vizite, onorîndu-ne cu prezența sa de cel mai înalt rang și aducînd semnul milostiv al aprobării sale, Franz Josef I a inaugurat încă dată templul, nostru strălucit și sfînt. Conținutul acestei plăci de marmură este lăsat ca amintire nepoților de mai tîrziu, ca o mărturie că milostivirea dinastiei habsburgice s-a extins asupra tuturor cultelor”.

Trei decenii mai tîrziu, în anul 1899, ca urmare a proiectului semnat de arhitectul budapestan Lipot Baumhorn, s-a construit un al doilea templu neolog, de data aceasta în cartierul Fabric. Ambele temple sînt reprezentative pentru Timișoara, ambele sugerează amalgamul cultural al Banatului și al Europei Central-Orientale, reflectînd tradițiile iudaice din nordul și sudul Europei. Monumentale, cele două sinagogi arată existența unei puternicii burghezii evreiești timișorene în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a unei dorințe de recunoaștere socială, culturală și politică. Templele din cartierele Cetate și Fabric au fost construite din materiale scumpe, aduse de pe tot cuprinsul Monarhiei Austro-Ungare, au fost ridicate grație unor planuri urbanistice îndelung gîndite, unor constructori și meșteri calificați, unor

⁶ Vezi Victor Neumann, *Istoria evreilor din Banat. O mărturie a multi-și interculturalității Europei Central-Orientale*, Editura Atlas, București, 1999, pp.177-178.

firme prestigioase de la Viena și Budapesta⁷. Ridicarea lor a mai beneficiat de coordonarea administrativ-financiară a unui Comitet Evreiesc, constituit într-un atare scop și de implicarea Primăriei Timișoarei. La 1899, cu ocazia inaugurării sinagogii din cartierul Fabric, oficialitățile orașului erau fericite să compare deschiderea lăcașului cu o mărturie incontestabilă a integrării evreilor în societatea locală.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, personalități de prim rang ale iudaismului european concurează pentru poziția de șef rabin al comunităților din oraș. Așa a fost cazul în 1879, când, în urma unei competiții acerbe, Moritz Löw (Löwy Mór) fusese ales lider religios. El probase prin studii excelente, absolvite la Hochschule für die Wissenschaft des Judentums din Berlin, dreptul de a deveni șef rabin al Timișoarei. La fel de atractivă a fost viața rabinatului și în secolul al XX-lea, rabinii de Timișoara conferindu-i prestigiu prin activitățile desfășurate de dr. Iacob Singer, dr. Maximilian Drechsler, de mulți alții. În perioada celor două regimuri totalitare, rabinul dr. Ernest Neumann a fost acela care a arătat știința și tactul necesare în reprezentarea comunității. El a avut între consilierii săi figuri de notorietate ale lumii evreiești și ale vieții publice timișorene: avocatul dr. Pavel Friedländer, dr. Emeric Fried, Francisc Eisler, Ladislau Kertesz, Gheorghe Wilkowits, Ludovic Rado, Otto Pichl, Ana Dunajetz, Andrei Spiegel, Bela Cimponeriu, Ștefan Adler, Tiberiu Neumann ș.a. Cu toții l-au secondat în activitatea administrativ-comunitară. În *Compendiul notabililor evrei din orașul Timișoara, secolul 20* (manuscris aflat în posesia Comunității Evreilor din Timișoara), se menționează numele persoanelor care s-au dedicat timp îndelungat bunei desfășurări a activității sinagogale din Timișoara atât în perioada celui de-al doilea război mondial, cât și după: Solomon Katz (prim cantorul templului din Cetate), Eugen Weisz, Samuel Fisher, Eugen Kohn, Geza Klein, Iuliu Rosenthal, Hugo Fischer. În ultimii ani ai rabinatului timișorean, lor li s-a alăturat admirabilul profesor Oskar Schwartz.

Ori de câte s-a putut, prim rabinul Ernest Neumann a susținut prin efort propriu inițiativele științifice și culturale ale evreimii locale. Au fost cazuri în care a facilitat contactele cu rabinatele din Europa centrală și de vest, cu universitățile și cu personalitățile de vîrf ale iudaismului internațional. Eu însumi am primit recomandări de acest fel. În condiții mult mai grele decît am fost obișnuiți s-o recunoaștem, s-a conservat, în pofida dificultăților amintite, o notă din vechea starea de spirit a Europei centrale. Dr. Ernest Neumann a fost unul dintre aceia care a contribuit la păstrarea unei atmosfere de normalitate, deopotrivă la supraviețuirea spiritului civic și multicultural al Timișoarei. Atunci cînd am scris broșura dedicată rabinului dr. Ernest Neumann⁸, am stăruit asupra unui aspect incontestabil:

⁷ *Ibidem*, pp. 102-103, pentru izvoarele documentare.

⁸ *Istorie individuală vs. istorie colectivă. Prim rabinul dr Ernest Neumann și evreii din Timișoara*, O restituire de prof.univ.dr. Victor Neumann, Editura Marineasa, Timișoara, 2002.

continuitatea eminențelor cărturari care au dat prestigiu atât propriei comunități, cât și regiunii și statului în care au activat. Ei au făcut dovada că evreimea a cultivat valorile universal valabile ale omului.

În loc de concluzie

Rabinii și instituția rabinatului au fost un reper moral, capabil să inducă admirația pentru trecut și educația pentru prezent. Ei au fost contributory inimitabili la construirea sau păstrarea identității religioase, culturale și comunitare iudaice în condițiile diasporei. S-a întâmplat adesea ca tot ei să fi fost nu doar modele pentru propria comunitate, dar și pilde în urbanizarea societății banato-transilvane. Perspectiva multi- și interculturală pe care au agreat-o a avut ca rezultat intrarea numelor lor în conștiința cetății.

Bilingvismul și trilingvismul evreilor timișoreni – prezent în toate breslele atunci când comunitatea ajunsese să numere între 13.000 și 15.000 de suflete⁹ - probează ideea unei orientări fecunde în evoluția culturală și în coabitarea pașnică a diversităților care populează orașul de pe Bega. În al doilea rând, trebuie reținut că în regiuni în care se întâlneau ortodoxia, catolicismul, protestantismul, mozaismul și unde în secolele precedente au fost activi și mahomedanii, locuitorii au învățat să se opună tendințelor etno-naționaliste și religios-fundamentaliste. Faptul acesta trebuie apreciat nu ca un simplu inventar ori ca o statistică oarecare, ci mai cu seamă ca o moștenire a unei structuri de gândire, a unei culturi politice, a unui fel de a fi al timișoreanului și bănățeanului, mulțumită cărora s-a născut o cultură transfrontalieră. Chiar dacă regimurile fascist și comunist din România trimit la exemple de tristă amintire, ele nu au reușit să distrugă spiritul Timișoarei. Orașul s-a recunoscut adesea printr-o paradigmă alternativă, printr-o societate cosmopolită, prin setul de valori iluminist occidental de care Europa Centrală și de Sud-Est are și astăzi mare nevoie.

⁹ Datele acestea indică situația demografică în prima jumătate a secolului al XX-lea. Astăzi, comunitatea mozaică din Timișoara numără circa 300 de suflete.